

Володимир Половець

М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ – ТЕОРЕТИК КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (до 150-річчя від дня народження)

Стаття присвячена визначному вченому-економісту, наукова спадщина якого має не тільки велике теоретичне значення, але й дає всі підстави стверджувати про її виключно прагматичну роль для виховання національної свідомості широких народних мас, залучення здобутків попередніх поколінь суспільства для вступу у складний світ дії економічних заходів та ринкових відносин.

Ключові слова: держава, наука, теорія, економіка, політика, кооперація, виробництво.

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 20 січня 1865 р. в с. Солоному Куп'янського повіту Харківської губернії у дворянській родині. Батько майбутнього вченого Іван Якович Туган-Барановський був військовим. Мати – Ганна Станіславівна Шабельська – нащадок стародавнього князівського роду Мовіле-Монтвід. Рід по батьківській лінії походить із татарських поселенців XIV ст. у Литві (повне прізвище – Туган-Мірза-Барановський). Закінчивши класичну гімназію, він у 1884 р. вступив на природничо-математичний факультет Харківського університету. За участь у студентському революційно-демократичному русі М. Туган-Барановський був виключений з університету, але революціонером не став. Усвідомлюючи необхідність політичної боротьби і мріючи про соціалізм, що розумівся ним як суспільство без експлуатації, в якому з'явиться можливість перебудови всієї духовної культури і розквіту творчих здібностей, М. Туган-Барановський обґрунтовував свою віру на постулатах І. Канта, вважаючи, що «як верховна мета в собі, людина не може бути ніколи перетворена в засіб для іншої мети» [1].

Отримавши дозвіл повернутися в університет, М. Туган-Барановський упродовж 1888 і 1889 років склав екзамени за природничо-математичний і правничо-економічний факультети, отримавши ступінь кандидата і доповнював свої студії в Англії у 1892 році.

З 1893 р. він розпочав службу в департаменті Міністерства фінансів, а в 1894 р. отримав ступінь магістра політичної економії за роботу «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на життя народу» [2, с. 78]. Одночасно молодий учений займався викладацькою роботою, працюючи в Санкт-Петербурзькому університеті, Жіночому училищі комерційного рахівництва та на Вищих жіночих курсах. У 1898 році за дослідження «Російська фабрика у минулому і сучасному» отримав ступінь доктора політичної економії. У цій праці М. Туган-Барановський подає синтез капіталістичного розвитку в Росії і критику поглядів народників та слов'янофілів на роль соціально-економічних інституцій, зокрема дрібного промислового виробництва. У 1899 році його звільняють з роботи за вільнодумство [4, с.72].

Залишивши столицю, Михайло Іванович переїздить на батьківщину матері і до 1905 р. проживає в Лохвицькому повіті. З 1901 р. він відмовився від попередніх поглядів і припинив співпрацю з представниками популярного тоді в Росії «легального марксизму». Тепер він схиляється до поглядів неокантіанців і публікує теоретичні

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

й історичні праці, в яких складні явища суспільно-економічного життя пов'язує з ідеалами соціальної справедливості, що найвиразніше віддзеркалене в його працях по кооперації. На Полтавщині М. Туган-Барановський брав активну участь в українському суспільно-політичному житті, обирався гласним до повітового і земського губернського зібрання. До найважливіших праць цього періоду належать «Очерки по истории политической экономии», «Очерки по новейшей истории политической экономии», «Основы политической экономии», «Теоретические основы марксизма» (німецькою мовою). У 1905 р. М. Туган-Барановський звернувся до губернського земського зібрання з пропозицією про встановлення першого в Україні пам'ятника Тарасу Шевченку в Полтаві та розпочав збирати на нього кошти. У цей час Михайло Іванович брав активну участь у роботі Товариства взаємодопомоги вчителям Лохвиччини, повітовому земстві та Лохвицькому сільськогосподарському товаристві [4, с. 72].

Особливу увагу М. Туган-Барановський звертав на розвиток культурно-освітньої діяльності передової української інтелігенції, публічно підтримував рух за національне відродження українського народу, збереження і розвиток української мови й освіти, водночас вів насичену наукову діяльність, досліджуючи стан та можливості сільського господарства України, його соціально-економічні та культурні потреби. У 1905 р. М. Туган-Барановський вступив до партії кадетів і від цієї партії висувався депутатом в Установчі збори. У цей же час він ретельно вивчав праці К. Маркса. Слід підкреслити, що М. Туган-Барановський з повагою ставився до його праць, про що свідчить присвята на титульному аркуші фундаментальної праці «Основы политической экономии»: «Пам'яті Франсуа Кене, творця «Економічної таблиці»; Германа Госсена, творця теорії граничної корисності; і Карла Маркса, найглибшого критика капіталістичного ладу. Разом з тим, вивчаючи і позитивно оцінюючи праці К. Маркса, М. Туган-Барановський критично підходив до їхніх окремих висновків і положень. Так, широко відома його оцінка II і III томів «Капіталу» як «незакінченого чорнового нарису», а також визначення протиріч між ними і першим томом цієї праці [5, с. 642].

У 1905 р. М. Туган-Барановському дозволили повернутися до Санкт-Петербурга і він влаштовується викладачем в університеті та економічному факультеті Комерційного інституту. Одночасно його запрошують на роботу до приватного університету Шанявського в Москві на кафедру кооперації. У Санкт-Петербурзі він стає активним діячем української громади і Товариства українських поступовців [5, с. 642]. У 1906 році М. Туган-Барановський очолює журнал «Вестник Кооперации». З цього часу він глибоко вивчає проблеми теорії і практики кооперативного руху, виділяє основні принципи кооперації: матеріальну зацікавленість; добровільність; використання праці тільки членів кооперативу. Вчений вважав, що кооперація, заснована на добровільній самоорганізації, є прообразом майбутнього суспільства, а тому особисто брав активну участь у пропаганді кооперативного руху, розробляючи його теоретичні й практичні основи. При цьому він обґрунтовано критикував тоталітарну утопію про мільйони бездумно послужних щасливців і пастирів, які понесуть за них тягар влади і відповідальності, – утопічний соціалізм.

У своїй праці «Соціалізм як позитивне вчення» М. Туган-Барановський розглядає систему державного соціалізму як одну із форм суспільного устрою, відзначаючи, що елементи примусу, мабуть, зберуться доти, доки сама людина не навчиться підкоряти свої інтереси суспільним, незважаючи на певні переваги системи державного соціалізму (забезпечення планомірності, пропорційного розвитку, пріоритету суспільних потреб), вона зберігає елементи примусу: суперечить умовам повного і вільного розвитку людської особистості, а тому «державна централізація управління суспільним господарством повинна бути відкинута». У монографії висувається низка положень, покликаних пом'якшити негативні аспекти бюрократичної централізації (створення механізму самоврядування, організація системи суспільних спілок, особиста участь робітників в управлінні виробництвом). Соціальним ідеалом, на думку М. Туган-Барановського, є не «соціальна реальність, а соціальна воля». Досконале суспільство вільних людей – кінцева мета суспільного прогресу, проте «соціальний

ідеал ніколи не буде досягнутим, лише у наближенні до нього й полягає увесь історичний прогресивний шлях людства» [4, с. 67].

Монографія «Соціальні основи кооперації» виходить друком у 1916 році. У ній учений здійснив глибокі теоретичні узагальнення визначеної проблеми, поєднав світовий і вітчизняний досвід. Наукові ідеї і практичні рекомендації книги набули з часом визнання в усьому світі, справили істотний вплив на подальшу еволюцію кооперативної теорії.

На думку М. Туган-Барановського, кооперативні підприємства – єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомої діяльності певних соціальних груп населення з метою вдосконалення наявної системи господарювання. Якщо розвиток підприємницької, тобто капіталістичної, форми господарювання є процесом природним, об'єктивним, то розвиток кооперації започатковується внаслідок впливу на ринкове суспільство соціалістичного ідеалу, сутність якого полягає в прагненні до економічної рівності всіх членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності [8, с. 171].

З цього приводу вчений зазначив, що кооперація за внутрішньою економічною природою має багато спільного з капіталістичним підприємництвом, однак вона є підприємництвом некапіталістичного типу. Якщо перше здійснюється заради прибутку, то друге – ніколи не має на меті тільки наживу. В боротьбі з капіталістичними принципами підприємництва вчений вбачав сутність кооперативного руху, бо кооперація служить не підприємцям, а тим, хто страждає від їхньої експлуатації. Кооперація – це форма захисту трудящих від натиску капіталу. Кооперація економіки – це боротьба за новий соціальний устрій мирними засобами, без насильства [8, с. 230].

Червоною ниткою визначеної праці Михайла Івановича є ідея про те, що стратегічною метою економіки і політики є дві очевидні речі: добробут простої людини та його культура. Він доводив, що добробут здебільшою вважається категорією політичною, ніж економічною. Цей методологічний підхід обумовив погляди автора на кооперацію як на явище скоріш соціальне, політичне, а не суто економічне, як це обгрунтовували у своїх працях більшість зарубіжних і вітчизняних учених.

Особливу увагу М. Туган-Барановський звернув на сільськогосподарську кооперацію, дослідивши одним з перших процес виникнення кооперативного руху в селянських господарствах, визначив природу кооперативних товариств та зосередився на розкритті причин, які гальмували їхній розвиток в сільському господарстві, на виділенні видів сільськогосподарської кооперації та теоретичного обгрунтування їхніх характеристики [6, с. 12-13]. М. Туган-Барановський щиро вірив у духовну та ідеологічну силу організаторів кооперативного руху і вважав, що настане час, коли це натхнення та моральне піднесення охопить все людство, адже кооператори, як зазначав учений, порівнюють свій рух з першими проповідниками християнства, які сподіваються відродити світ загальною працею на користь для всіх, прагнуть створити «новий соціальний устрій з новою людиною, новими нормами суспільного життя, новими цілями та новими мотивами людської поведінки» [8, с. 438]. Своїми фундаментальними працями, які й сьогодні привертають увагу читачів різноманітністю і повнотою опрацьованого фактичного матеріалу, сміливістю і суперечливістю думок, здатних підказати вирішення актуальних проблем у наш час, М. Туган-Барановський, уважно простеживши шлях розвитку кооперативних товариств від соціалістів-утопістів до Першої світової війни та узагальнивши досвід світового кооперативного руху, зазначав, що при великому обсязі літератури про кооперацію в основі своєї не стільки науковий аналіз нової форми господарювання, скільки її пропаганда. На жаль, підкреслював автор, при невеликій кількості наукових досліджень з окремих проблем кооперації практично відсутні розвідки, які б ставили за мету дати загальну теорію кооперативного руху в його багатогранних правах. Саме над усуненням цього недоліку він і працював упродовж усього свого життя [6, с. 12-14].

«Усе суспільство, – писав він, – повинно стати кооперацією – ось що є найвищою метою суспільного розвитку. І ми, кооператори, повинні розуміти, що ми працюємо задля здійснення найвищого суспільного ідеалу. Кооператори служать великій справі,

і цим пояснюється той ентузіазм, яким сприйнято кооперативний рух, і наша справа буде рости і рости. Якби не були величезні майбутні досягнення людськості, мета кооперації йде далі, в безкінечну далечінь» [8, с. 43].

Згідно з теоретичними концепціями М. Туган-Барановського, категорії кооперативного життя набувають імперативного характеру. Організаційні принципи та загальні основи або норми життєдіяльності як категорії кооперативного будівництва – це найусталеніші й загальні науково обґрунтовані положення, що визначають внутрішні відносини та характер діяльності і в першу чергу внутрішньої спілчанської організації. Це, так би мовити, основні положення, які мають бути закріплені в статутах кооперативних товариств, що визначають форми, організацію та методи їхньої роботи, які були засновані піонерами англійської кооперації [6, с. 99].

Розглядаючи ідеї М. Туган-Барановського з висоти історичного досвіду, варто відзначити унікальність його підходу до вивчення соціально-економічних явищ через надання пріоритетного значення впливу кооперації в цілому і організаційних принципів та загальних основ внутріспілкового життя зокрема на розвиток суспільства. Саме такий підхід дозволив ученому не лише зберегти цінність концепції, побудованої на основі узагальнення досвіду попередників, але й надав можливість отримати цілком ґрунтовне пояснення складних процесів соціально-економічної природи кооперації та її виживанні в умовах капіталістичного виробництва [6, с. 99].

При останньому, як відомо, виробництво перестає бути засобом задоволення людських потреб, а стає метою саме для себе, технічним моментом створення капіталу. Закони капіталістичної конкуренції владно вимагають від капіталіста розширення виробництва і капіталізації значної частини його прибутку. У зв'язку з цим з'являється друга риса капіталізму, вважав М. Туган-Барановський – організованість процесу праці у межах одного підприємства і неорганізованість всього національного виробництва. Зазначені особливості капіталістичного виробництва роблять загальне перевиробництво як момент розвитку капітального господарства необхідним. Такі соціальні протиріччя капіталістичного ладу стають рушійною силою суспільних перетворень, але відбувається це через глибокі кризи перевиробництва та загальні соціальні потрясіння [8, с. 151].

Якщо розвиток капіталістичної форми господарювання є процесом природним, об'єктивним, то розвиток кооперації, як уважав вчений, започатковується внаслідок впливу на ринкове суспільство соціального ідеалу, сутність якого полягає в прагненні до економічної рівності всіх членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності. На думку М. Туган-Барановського, кооперативні підприємства – єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомої діяльності певних соціальних груп населення з метою вдосконалення наявної системи господарювання. Кооперація за внутрішньою економічною природою має багато спільного з капіталістичним підприємництвом, однак вона є підприємством некапіталістичного типу. Капіталістичне підприємництво здійснюється заради прибутку, а кооперативне, за переконанням М. Туган-Барановського, ніколи не має на меті тільки наживу. В боротьбі з капіталістичними принципами підприємства вчений бачав сутність кооперативного руху, кооперація служить не підприємцям, а тим, хто страждає від експлуатації. Кооперація стає формою захисту трудящих від натиску капіталу. З капіталістичним підприємством, як типом господарської організації суспільства, може боротися тільки кооперативне. Кооперація економіки – це боротьба за новий соціальний устрій мирними засобами, без насильства, вважав теоретик кооперативного руху [6, с. 166].

Після повернення з Полтавщини і затвердження редактором часопису «Вестник Кооперации» М. Туган-Барановський продовжив активну наукову роботу. У 1907 р. виходить друком популярний підручник для вищої школи – «Основы политической экономии» та перевидані німецькою мовою «Теоретические основы марксизма». Невдовзі були опубліковані «Социальная теория общественного распределения» (1910) та «Специально-экономические идеалы нашего времени» (1913). У 1917 році з'явилася популярна монографія «Бумажные деньги и металл» та гострополітичне

дослідження «О кооперативном идеале». Перед Першою світовою війною Михайло Іванович співпрацював з М. Грушевським над підготовкою енциклопедичного довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (з'явилися друком два томи, а третій, відредагований М. Туган-Барановським, так і не був надрукований). Улітку 1917 р. він прибув в Україну, де вступив до Української партії соціалістів-федералістів [3, с. 360].

У період Української революції вчений брав активну участь у формуванні українських фінансових інституцій і був призначений генеральним секретарем фінансів Української Центральної Ради (у вересні 1917 року). Перебуваючи на цій посаді, підтримував зв'язки з науковими колами Петербурга. М. Туган-Барановський був автором декларації Генерального секретаріату УЦР «Екологічна політика України». З липня 1918 р. він редактор заснованого ним же часопису «Українська кооперація», статті до якого писав українською мовою. Головував на установчому з'їзді Центрального українського кооперативного комітету в серпні 1918 року, а згодом очолив його керівний орган – Раду.

Упродовж 1917-1918 років Михайло Іванович займався викладацькою діяльністю в Київському університеті, а з липня по вересень 1918 року працював у складі комісії по виробленню законопроекту про заснування Української Академії наук. З відкриттям Академії був обраний її дійсним членом, очоливши соціально-економічний відділ. З активною участю і за ініціативи Михайла Івановича в Києві був відкритий Український кооперативний інститут. За часів Директорії входив до складу спеціальної комісії, яка розробляла проект проведення грошової реформи. У січні 1919 року М. Туган-Барановський був призначений радником на Паризькій мирній конференції 1918-1919 рр. Помер раптово у поїзді дорогою до Парижа на станції Затишок поблизу Одеси від серцевого нападу у віці 54 роки. Похований М. Туган-Барановський в Одесі [3, с. 361].

Наукова спадщина Михайла Івановича становить близько 140 праць, які охоплюють майже всі ділянки економічної науки. Найбільше значення має його теорія періодичних криз, вивченню яких він присвятив низку праць, що з'явилися також в перекладі німецькою та французькою мовами і здобули йому світове ім'я. На основі концепції кон'юнктурних циклів, досліджених М. Туган-Барановським, у Франції діяв постійний комітет по передбаченню промислових криз. Не менш популярною була його дуалістична теорія вартості, яка базувалася на критиці трудових теорій Давида Рікардо і Карла Маркса та теорії граничної корисності австрійської економічної школи. Професор Туган-Барановський багато уваги приділяв розвитку кооперативної теорії, завдяки дослідженню якої увійшов до числа найвидатніших теоретиків кооперативного руху в Європі [12].

М. Туган-Барановський був першим економістом-східноєвропейцем, наукові теорії якого визнали зарубіжні вчені різних шкіл і напрямків, одним з кращих знавців розподілу суспільного доходу, історії господарського розвитку та загальних основ господарської діяльності. Важливу роль у дослідженні теорії трудової вартості та граничної корисності відіграли підготовлені ним біографічні нариси «Прудон, его жизнь и деятельность» (1891) та «Д. Милль, его жизнь и научно-литературная деятельность» (1892).

Отже, професор М. Туган-Барановський був одним із видатних учених-економістів своєї епохи: працював у той період, коли економічна наука набувала всесвітнього піднесення. Разом зі своїми учнями і послідовниками він уніс значний вклад у розвиток економічних досліджень, створивши теорії ринку, нагромадження, циклів, криз, кон'юнктури, розробивши першооснови економічного прогнозування. Перу Михайла Івановича належать унікальні праці в історії соціальних учень, теорії кооперації, історії промислового капіталізму в країні. Його наукова і публіцистична спадщина не втратили актуальності, залишаючись затребуваними і в наші дні, про що свідчить бібліографія його праць та аналітичних матеріалів про них, що публікувалися в різних країнах світу впродовж останніх років.

У сучасних умовах, як зазначають дослідники наукової спадщини М. Туган-

Барановського, вражає передбачення вченого – основні положення його наукових концепцій цілком обґрунтовано можна і потрібно використовувати у вирішенні сучасних соціально-економічних проблем. Незважаючи на ті процеси, які відбуваються у нашому суспільстві і які переживає наша країна, коли мова заходить за корінні реформи суспільно-політичного життя, ми повинні звертатися до творів видатного вченого-економіста, щоб, вивчаючи їх, здійснювати на практиці ті великі і потрібні суспільству перетворення, про які він мріяв і на які сподівався, беручи особисту участь в українському державотворенні.

1. Туган-Барановський М.І. // Енциклопедія українознавства: В 10 т. Париж – Нью-Йорк: «Молоде життя – НТШ», 1993-2000. Т. 9. – С. 371; 2. Качагора А. Туган-Барановський. – Вінніпег, 1969. – С. 15; Туган-Барановский М.И. // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. – СПб.: Брокгауз и Эфрон. – 1907. – Т. VIII. – С. 970.
2. Дмитриев В. Новый русский трактат по теории политической экономии // Русская мысль. – Кн. XI. – 1909. – С. 78.
3. Довідник з історії України: У 3-х т. – К.: «Генеза». – Т. 3. – 684 с.
4. Мицюк О. Наукова діяльність політико-економіста М.І. Туган-Барановського. – Львів, 1931. – С. 72.
5. Народжені Україною. Меморіальний альманах: У 2-х т. – К., 2002. – Т. II. – С. 642.
6. Половец В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.). – Чернігів: «Просвіта», 2002. – 266 с.
7. Птуха М. Н. Туган-Барановский как экономист // Кооперативная Зоря. – Ч. 4-5. – К., 1919. – С. 81.
8. Туган-Барановський М.І. Кооперація, соціальні основи її та мета. – К.: Дніпро-союз, 1918. – 420 с.
9. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
10. Хижняков В.П. Земства и кооперация // Юбилейный земский сборник 1864-1914. – СПб.: Изд. Поповой, 1914. – 214 с.
11. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: «Наука», 1991. – 456 с.
12. Туган-Барановський та державність України // Матеріали наукової конференції. Донецьк: Донецький державний університет економіки. НТШ- Донецьк – Інститут економіко-правових досліджень НАНУ. Донецьк. 19-20 березня 2004 р. – 272 с.

Стаття посвячена видному учёному-экономисту, научное наследие которого имеет не только большое теоретическое значение, но и даёт все основания утверждать о её исключительно прагматической роли для воспитания национальной сознательности широких народных масс, приобщения достижений предыдущих поколений общества при вступлении в сложный мир действия экономических законов и рыночных отношений.

Ключевые слова: государство, наука, теория, экономика, политика, кооперация, производство.

Mikhail Ivanovich Tugan-Baranovsky's scholarly legacy is about 140 works which cover almost all areas of economics. Most important is his theory of periodic crises, to the study of which he has devoted a number of works published also in German and French translations and which brought him world renown. Based on the concept of business cycles studied by M. Tugan-Baranovsky, a standing committee for prediction of industrial crises acted in France. Equally popular was his dualistic theory of value, based on a critique of the labour theories of David Ricardo and Karl Marx, and of the marginal utility theory of the Austrian School of economics. Professor Tugan-Baranovsky has devoted much attention to the development

of cooperative theory, through the study of which he became one of the most prominent theoreticians of the cooperative movement in Europe.

M. Tugan-Baranovsky was the first Eastern European economist whose scholarly theories have been recognized by foreign scholars of various schools and directions. He was one of the best experts in the distribution of social income, in the history of economic development and the general principles of economic activity. His biographical essays Proudhon, His Life and Activity (1891) and J. S. Mill: His Life and His Scientific and Literary Activity (1892) played an important role in the study of the labour theory of value and marginal utility theory.

So Professor M. Tugan-Baranovsky was one of the outstanding economists of his era: he worked in the period when there had been a worldwide upsurge in economics. Together with his students and followers, he made a major contribution to the development of economic research by creating market theory and the theories of accumulation, cycles, crises, business cycles, and by developing the foundations of economic forecasting. Mikhail Ivanovich wrote exceptional works on the history of social doctrines, the theory of cooperation, and the history of industrial capitalism in the country. His scholarly and journalistic legacy retains its relevance and popularity even today, as evidenced by the bibliography of his works and analytical materials about them that have been published around the world during recent years.

Keywords: state, science, theory, economics, politics, cooperation, production.

